

Kihozhatott volna egy széket a lakásból. De idegességében úgyszólván maradt volna. És nagyon időtlen lett volna a lift előtt ücsörögni.

Az egész, mondta magában, pontosan 1936. január 28-án délelőtt kezdődött az arhangelszki vasútállomáson. Nem – elkezdett az agya – semmi nem kezdődik csak úgy,

egy bizonyos időpontban, egy bizonyos helyen. Több helyen kezdődött, több időpontban, részben még a születésed előtt, idegen országokban, a mások agyában.

És azután, történjék bármi, az ugyanígy fog folytatódni, más helyszíneken és a mások agyában.

Mindig az éjszaka közepén jönnek érted. Ezért, hogy ne pizsamában rángassák ki a lakásból, vagy egy megvetően szenttelen NKVD¹-s előtt kelljen ruhába bújni, inkább teljesen felöltözve a takaró tetejére feküdt, egy már megpakolt táskát az ágy mellé készítve.

Nemigen aludt, csak hevert a legrosszabb dolgokra gondolva, amit ember elképzelhet. De a nyugtalansága a feleségét sem hagyta aludni. Ott feküdtek mindketten, és úgy tettek, mintha nem hallanák és éreznék a másik rettegését. Egyik visszatérő rémlátomása az volt, hogy a fogdmegek elviszik a lányát, és – ha szerencséje van – bedugják egy olyan árvaházba, ahol a nép ellenségeinek gyermekeit tartják elkülönítve. Ahol aztán új nevet kap, és átnevelik; szovjet mintalény lesz belőle, egy napraforgócska, mely arcával mindig a fényességes Sztálin felé fordul.

Ezért úgy határozott, hogy e kényszerűen álmatlan órákat a lift előtt, a lépcsőházban tölti. A neje jobban szerette volna, ha együtt, egymás mellett maradnak talán utolsó éjszakájukon. De ez ama ritka viták egyike volt, mely a férj javára dőlt el.

Szóval, az egész pontosan 1936. január 28-án délelőtt kezdődött Arhangelszkban. A helyi zenekar meghívta, hogy adja elő velük 1. zongoraversenyét Viktor Kubatszki vezényletével; ők ketten az új csellószonátáját is eljátszották. Jól sikerült. Másnap délelőtt kiment a vasútállomásra egy Pravdáért. Átnézte a címlapot, majd a következő két oldalt. Ez volt, ahogy később megfogalmazta, élete legmeghatározóbb napja. És egy olyan dátum, amelyről haláláig minden évben megemlékezett.

Julian Barnes 5

ÉBERSÉGEK

Csakhogy – ellenkezett az agya mindannyiszor – soha semmi nem kezdődik ennyire pontosan. Több helyről és több agyból ered. Valójában a hírneve indíthatta el a dolgot. Vagy az operája. Vagy Sztálin tehet mindenről, hiszen teljhatalmú. Vagy egy olyan egyszerű valami, mint a zenekar
6 ülésrendje. Tényleg, talán a legjobb erre visszavezetni: egy zeneszerzőt előbb megvádolnak és megaláznak, aztán letartóztatnak és lelőnek – egy zenekar ülésrendje miatt.

Máshol kezdődött, mások agyában fogant, és akkor talán Shakespeare-t okolhatja, amiért megírta a Macbethet. Vagy Leszkovot, amiért Kisvárosi Lady Macbetht² oroszosította regényével. Nem, egyik sem. Nyilvánvalóan a saját hibája volt. Hogy megkomponálta a művet, amely sértőnek találtatott. Az operája a hibás, mert akkora sikere lett – otthon és külföldön egyaránt –, hogy felkeltette a Kreml kíváncsiságát. Sztálin a hibás, mert ő sugallhatta és hagyhatta jóvá a Pravda névtelen cikkét – sőt, talán ő maga írta; elég nyelvi pontatlanság volt benne ahhoz, hogy olyasvalaki tollára utaljon, akinek a hibáit soha nem lehet kijavítani. Sztálin hibája volt az is, hogy a művészetek nagy értőjének és pártolójának képzelte magát. Köztudott volt, hogy a Borisz Godunov egyetlen Bolsojbeli³ előadását sem hagyta ki. Legalább ennyire kedvelte az Igor herceget és Rimszkij-Korszakov Szadkó-ját is. Miért pont az ő elhíresült Lady Macbethjét⁴ ne akarta volna meghallgatni?

Így hát felkérést kapott, hogy legyen ott operája 1936. január 26-i moszkvai előadásán. Jelen volt Sztálin elvtárs, ahogyan Molotov, Mikojan és Zsdanov elvtárs is. A színpad melletti kormánypáholyban foglaltak helyet, sajnos a rézfúvósok és az ütősök fölött. Közel két olyan hangszercsoporthoz, amely nem éppen visszafogottan, a háttérből nyilvánul meg operájában.

Emlékszik, mit figyelt meg a szemközti igazgatósági páholyból. Sztálint kis függöny takarta. A többi fontos elvtárs aláztatos pillantásokat vetett felé; tudták, hogy őket is figyeli rejtekéből. A karmester és a zenekar is érthetően ideges volt abban a közegben. A Katyerina esküvőjét megelőző zenekari közjátékban a fa- és rézfúvósok hirtelen önállósultak és hangosabban kezdtek játszani a kottában előírtnál. Ami aztán ragályként terjedt át a többi hangszercsoportra. Ha észlelte is a karmester, nem tudott mit tenni. Egyre hangosabb lett a zenekar, és ahányszor a rézfúvós és az ütőhangszerek elsőprő erővel szóltak, Mikojan és Zsdanov feltűnően méltatlankodott, és a függöny mögötti alak felé fordulva megjegyzéseket tett. Az utolsó felvonás kezdetén a közönség látta, hogy a kormányzati páholy üres maradt.

Az előadás után, fogta a táskáját, és egyenesen az Északi pályaudvarra ment, hogy elérje az Arhangelszka induló vonatot. Eszébe jutott, hogy a kormánypáholyba acéllemezek vannak beépítve merénylet ellen. Nem úgy az igazgatóságiba. És ő még harminc sem volt, a felesége pedig öthónapos terhes.

1936. Mindig babonásan viszonyult a szökőévekhez. Többekhez hasonlóan úgy hitte, hogy szerencsétlenséget hoznak.

Megmordult a felvonó. Amikor úgy hallotta, hogy elhagyta a negyediket, felkapta és magához szorította a táskáját. A liftajtó kinyílását, egyenruhák látványát várta, nyugtázó bólintást, felé nyúló karokat és szorítást a csuklóján. Ez utóbbit feleslegesnek tartotta, mert készségesen elmegy velük, csak hogy minél messzebb tudja őket a lakásától, a feleségétől, a gyermekétől.

Aztán kinyílt a liftajtó, és az egyik szomszéd jött. Másféle, szándékosan semmitmondó bólintással, egy kicsit sem elképedve azon, hogy ilyen késői órán akar lemenni. Válaszul biccentett, beszállt a liftbe, találmra megnyomott egy gombot, és lejjebb ment két-három emelettel, majd várt néhány percet, aztán visszament az ötödikre, ott kiszállt, és tovább virrasztott. Ez már korábban is megtörtént, ugyanígy. Soha egyetlen szó sem hangzott el, mert a szavak veszélyesek. Legfeljebb úgy látszott, hogy éjszakánként kidobja a neje, vagy ő szakít vele, és aztán mindig visszamegy. De valószínűleg pontosan annak látszott, ami volt: egy férfinak, aki – mint szerte a városban többszáz másik – a letartóztatását várja éjszakánként.

Évekkel korábban, az előző évszázad emberöltőnyi messzeségében, az anyja Irkutszkban, az Úrilányok Intézetében két társával eltáncolta a koronahercegnek – a majdani II. Miklós cárnak – az Életünket a cárért mazurkáját. Glinka operája a Szovjetunióban persze nem volt előadható, még akkor sem, ha a témája – egy szegény paraszt példamutatóan életét áldozza a nagy vezetőért – tetszhetett Sztálinnak. Vajon tudott-e erről a táncról az NKVD? – tűnődött. A régi időkben a gyermek büntethető volt az apja vagy az anyja bűnéért. Most, itt – a földkerekség legfejlettebb társadalmában – a gyermek bűnéért a szülő büntethető, s vele együtt bácsika, nénike, unokatestvér, após, anyós, barát, kolléga is. Sőt, aki hajnali háromkor a liftből kilépve önkéntelenül rád mosolyodott, még az is. Nagyot fejlődött a megtorlás rendszere, és sokkal átfogóbb lett.

Az anyja volt az erő a szülei házasságában. Éppúgy, mint a felesége az övében. Az apja szelíd, szüksézáví ember volt, aki keményen dolgozott, a fizetését hazaadta, és csak egy kis cigipénzt tartott meg. Szép tenorhangja volt, és jó társ a zongoránál a négykezesben. Cigány románcokat énekelt; olyanokat, mint az Ó, nem téged szeretlek én olyan szenvedéllyel és a Rég elhervadtak a kertben a krizantémok. Imádta a játékokat és a detektívtörténeteket. Egy újmódi öngyújtó vagy egy ördöglakat órákig elszórakoztatta. Közvetve

viszonyult az élethez. Külön csináltatott egy pecsétet, azzal ütötte be könyvtára minden kötetébe bíbor színben: Ezt a könyvet D. B. Sosztakovicstól lopták el.

Egy pszichiáter, aki a kreativitás lélektanát kutatta, egyszer az apjáról kérdezte. Azt válaszolta, hogy „teljesen normális ember volt”.

8 Nem lekicsinylő megállapítás volt: irigylésre méltó képesség normális embernek lenni és minden reggel mosolyogva ébredni. Az apja is fiatalon halt meg – a negyvenes évei végén. Katasztrófa volt a családnak és azoknak, akik szerették, de önmagának talán nem. Ha tovább él, tanúja lett volna, hogyan vált a forradalom epéssé, eszelőssé és vérszomjassá. Nem mintha különösebben érdekelt volna a forradalom. Ez volt a másik erénye. Halálakor az özvegye jövedelem nélkül maradt két lányával és zeneileg koraérett tizenöt éves fiával. Hogy eltartsa őket, kénytelen-kelletlen munkát vállalt. Gépiróként dolgozott a Szabványügyi Hivatalban, amellet zongoraleckéket adott.

Néha elgondolkodott, nem az apja halálával kezdődött-e minden szorongása. Nem szívesen hitte, mert közel került volna ahhoz, hogy hibáztassa. Talán helyesebb úgy fogalmazni: attól kezdve kétszer annyit szorongott. Hányszor bölintott rá erre a komor ösztönzésre: Mostantól neked kell a férfinek lenni a családban! Olyan elvárásokkal és kötelességtudattal terhelte meg, melyeknek nem tudott megfelelni. És az egészsége mindig ingatag volt: túlságosan ismerősek voltak neki az orvoslás velejárói: a tapintás, a kopogtatás, a sztetoszkóp, a szonda, a szike, a szanatórium. Egyre várta, hogy kifejlődjék benne az a bizonyos férfiség. De tudta, hogy könnyen elterelődik a figyelme, és inkább volt elszánt, mint kitaró.

Az anyja rugalmatlan nő volt, mind vérmérséklete, mind elvárásai okán. Óvta a fiát, dolgozott érte, minden reményét belefektette. Ő, természetesen, szerette – hogy is ne tudta volna? –, de voltak... nehézségek. Az erős nem tud nem ütközni, a kevésbé erős nem tud nem kitérni. Az apja mindig konfliktuskerülő volt, a humorhoz és közvetett megoldásokhoz folyamodott az étellel és a feleségével szemben. Ezért a fiú, noha elszántabbnak tartotta magát az apjánál, ritkán szállt szembe az anyja tekintélyével.

De tudta róla, hogy olvassa a naplóját. Ezért szándékosan egy héttel előbbre beírta: Öngyilkosság, vagy ritkábban: Nősülés.

Az anyja is tudta őt fenyegetni. Valahányszor el akart költözni otthonról, jól hallhatóan kijelentette – másoknak, de a fia jelenlétében: Ahhoz előbb át kell lépnie a holttestemen.

Egyikük sem tudta biztosan a másíkról, hogy mennyire gondolja komolyan.

Csalódottan állt a kulisszák mögött a Konzervatórium Kistermében, és sajnálta magát. Még diák volt, és zenéjének első nyilvános előadása Moszkvában

nem sikerült jól: a közönségnek egyértelműen Sebalin⁵ műve tetszett jobban. Akkor vigasztaló szavakkal odalépett hozzá egy katonai egyenruhás férfi: így kezdődött a barátsága Tuhacsevszkij⁶ marsallal. A marsall a pártfogója lett, és anyagi támogatást szerzett neki a leningrádi katonai körzet parancsnokától. Segítőkésség volt és hűség. Minden ismerősének elmondta, hogy szerinte A mcenszki járás Lady Machbethje az első klasszikus szovjet opera.

9

Addig csak egyszer vallott kudarcot. Tuhacsevszkijnek meggyőződése volt, hogy pártfogoltja szakmai előmenetelét az gyorsítaná fel legjobban, ha Moszkvába költözne, és megígérte, hogy elintézi ezt a váltást. Az anyja, természetesen, ellenezte: a fia túl érzékeny, törekeny. Ki gondoskodik róla, hogy megigya a tejet, megegye a kását, ha ő nincs ott. Tuhacsevszkijnek megvolt a hatalma, a befolyása, a pénzügyi forrása, de még az anyánál volt egyetlen fia lelkének a kulcsa. Így aztán maradt Leningrádban.

Új Forrás 2023/7 – Julian Barnes: Éberségek

Lánytestvéreihez hasonlóan őt is kilencéves korában ültették zongorához. Ekkor nyílt meg előtte a világ. Vagy legalábbis egy része – eléggé ahhoz, hogy egy életen át erőt adjon neki. A zongora és a zene értése könnyen ment – legalábbis más dolgok megértéséhez képest. És keményen dolgozott, mert könnyűnek érezte a kemény munkát. És így a sorsa elől sem volt menekvése. És ahogy teltek az évek, ez mind csodálatosabb lett, mert odáig jutott, hogy támogatni tudta az anyját és a nővéreit. Nem volt szokványos férfi, s az övéi sem voltak szokványosak, és mégis. Néha, egy-egy sikeres koncertje után, tapssal és pénzzel elismerten, szinte képesnek érezte magát, hogy azzá a nehezen meghatározható valakivé váljon, aki a férfi a családban. Máskor – pedig már elköltözött otthonról, megnősült és apa lett – még mindig képes volt elveszett fiúnak érezni magát.

Akik nem ismerték őt, vagy távolabbról kísérték figyelemmel a zenéjét, azt gondolhatták, ez volt az első kudarc, hogy e briliáns tizenkilencéves – akinek 1926-ban bemutatott 1. szimfóniáját hamar műsorra tűzte Bruno Walter, aztán Toscanini és Klemperer is – egy egész évtizednyi sikerszériára tekinthet vissza. Az ilyenek, talán abban a tudatban, hogy a hírnév sokakat hiúvá és önhitté tesz, a Pravdát kinyitva egyetérthettek azzal, hogy egy zeneszerző hajlamos lehet másféle zenét írni, mint amelyet az emberek hallani szeretnének. És ha olyat írt – minthogy minden zeneszerzőt az állam javadalmaz –, az államnak kötelessége intézkedni és nagyobb összhangba hozni őt a közönségével. Ez teljesen észszerűen hangzik, nemde?

Már a konzervatóriumban fenték rá a karmaikat. Egy szélsőséges csoportosulás megpróbálta kirúgatni, és megvonatni az ösztöndíját.

A Proletár Muzsikusok és más hasonló szervezetek kezdettől fogva támadták, amit képviselt; pontosabban, amit hittek, hogy képvisel. Eltökélték, hogy megszabadítják a művészeteket a polgári befolyástól. Állították, hogy a munkásokból kell komponistákat képezni, és nyomban minden zene 10 érthető és élvezhető lesz a tömegek számára. Csajkovszkij dekadens, és minden kísérletezés káros „formalizmus”.

Már 1929-ben megvádolták azzal, hogy zenéje „eltér a szovjet művészet fő irányvonalától”, és kitették a Koreográfiai Intézetből. És még ugyanabban az évben 1. szimfóniájának dedikáltja, Mihail Kvadri⁷ lett az első, akit barátai és munkatársai közül letartóztattak, majd agyonlőttek.

1932-ben pedig, amikor a Párt feloszlatta a független szervezeteket, és minden kulturális ügyben átvette az irányítást, ez nem a gőg, az elvakultság és a tudatlanság visszaszorításához, hanem ezek módszeres központosításához vezetett. És ha a terv, hogy némelyik szénbányászból szimfóniaszerzőt faragjanak, nem is valósult meg, történt valami ellentétes. Attól kezdve a komponistától éppúgy elvárták, hogy növelje teljesítményét, mint egy vándortól; és hogy a zenéje éppúgy átfűtse a szíveket, mint a szénfűtés a testet. A bürokraták, ahogy másban, a zenében is megszabták a teljesítményt; normák lettek – és eltérések.

Amikor az arhangelszki vasútállomáson fázós ujjaival kinyitotta a Pravdát, a harmadik oldalon egy súlyos elhajlást azonosító és elítélő címre bukkant: ZENE HELYETT ZAGYVALÉK. Úgy döntött, azonnal hazamegy, és útközben Moszkvában megáll tanácsot kérni. A vonaton, a fagyos táj mellett elhaladva, ötödször és hatodszor is elolvasta a cikket. Először legalább annyira féltette az operáját, mint saját magát; egy ilyen vádirat után a mcenszki eljárás Lady Macbethje nem maradhat a Bolsoj műsorán. Az elmúlt két évben mindenhol megtapsolták: New Yorktól Clevelandig, Svédországtól Argentínáig. Moszkvában és Leningrádban nemcsak a közönségnek és a kritikusoknak, hanem a politikai komisszároknak is tetszett. Előadásait a XVII. pártkongresszus idején kimagasló teljesítményei közé sorolta a Moszkvai terület, mely a donbaszi szénbányászok termelési eredményeivel kívánt versenyezni.

De mindez már nem számított: operájából hirtelen a gazdáját megugató kutya lett, melyet el kell tenni láb alól. A lehető legtisztább fejjel megpróbálta kielemezni a támadás egyes elemeit. Először is az opera sikerét fordították ellene, különösen a külföldit. Alig néhány hónapja a Pravda hazafias büszkeséggel számolt be a Met⁸-ben elhangzott amerikai bemutatójáról. Most ugyanez a lap úgy tudta, hogy a mcenszki eljárás Lady Macbethje csak azért volt sikeres a Szovjetunió kívül, mert „apolitikus és felkavaró”, és mert „a torz burzsoá ízlést biszsergeti nyugtalan, izgága zenéjével”.

A másik, amit magában proscénium-kritikának⁹ nevezett, azoknak a grimaszoknak, ásításoknak és a Sztálinra vetett alázatos pillantásoknak

a megfogalmazása volt, melyeket a kormányzati páholyban látott. Ezért azt olvasta, hogy a zenéje „vartyog, morog és hörög”; hogy „ideges, görcsös és rángatózó” természete a jazzből ered; hogy az éneklést „sikoltozással” helyettesíti. Az operát nyilván azon „eltompultak” kedvéért vetették pápírra, akikből minden „egészséges zenei ízlés” kiveszett, és ezért a 11 „hangok zavaros áradatát” részesítik előnyben. Ami a librettót illeti, az szándékosan Leszkov regényének legmocskosabb részeire koncentrált: az eredmény „durva, primitív és közönséges” lett.

De politikai bűnököt is elkövetett. Ezért az ismeretlen elemző – aki annyit ért a zenéhez, mint tyúk az ábécéhez – az ismerős megbélyegző szavakat puffogtatta: „kispolgári, formalista, meyerholdista¹⁰, erőltetett”. A komponista nem operát, hanem anti-operát írt, a zenét szándékosan kiforgatva. Abból a mérgezett kútból merített, amely már „veszedelmes torzulásokat okozott a festészetben, a költészetben, az oktatásban és a tudományban”. És ha már ki kell mondani – és mindig ki kellett – a mesterkéeltség „nem igazi művészet, nem igazi tudomány, nem igazi irodalom”.

Akinek van füle, úgylis hallja – szerette mindig mondani. De a ZENE HELYETT ZAGYVALÉK-ból még a töksüket is képes kihallani az üzenetet és kitalálni annak lehetséges következményeit. Volt benne három mondat, amely felfogásbeli tévedései mellett őt magát is célba vette. „A zeneszerző nyilván soha nem törődött azzal, hogy a szovjet közönség mit vár és igényel a zenétől.” Ez elég ahhoz, hogy kizárják a Zeneszerzők Szövetségéből. „Világos, hogy ez az irány mekkora vesztély a szovjet zenére.” Ez elég ahhoz, hogy megfosszák a komponálás és az előadás lehetőségétől. És legvégül: „E fortélyos ügyeskedésnek nagyon rossz vége lehet.” Ez pedig ahhoz, hogy elvegyék az életét.

Fordította és jegyzetekkel ellátta: Szilágyi Mihály

¹ NKVD [orosz mozaikszó]: Belügyi Népbiztonság, az egyik szovjet államvédelmi hatóság.

² Nyikolaj Leszkov: *Kisvárosi Lady Macbeth* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1970; ford. Gyöngyi László)

³ Bolsoj: a Moszkvai Nagyszínház közkeletű rövid neve.

⁴ *A mcenszki járás Lady Macbethje* – opera négy felvonásban. Zenéjét Dmitrij Sosztakovics, szövegét Nyikolaj Leszkov regénye nyomán Anton Preis és Dmitrij Sosztakovics írta. Ősbemutató: Leningrád, 1934. A zeneszerző később átdolgozta. Az új változat, melyet csak sokára, 1962-ben Moszkvában mutattak be, a *Katyerina Izmajlova* címet kapta.

⁵ Visszarion Sebalin (1902–1963) zeneszerző, 1942–48 között a Moszkvai Csajkovszkij Konzervatórium igazgatója. Sosztakovics, barátságuk egyik jeleként, neki ajánlotta 2. *vonásnégyesét*.

⁶ Mihail Tuhaecsevszkij (1893–1937), a Szovjetunió marsallja, katonai zseni. A külföldi sajtó Vörös Napóleon néven emlegette. Több nyelven beszélt, diplomáciai feladatokat is teljesített. Koholt vádak alapján elítélték és kivégezték.

⁷ Mihail Kvadrí (1897–1929), a félig tréfásan „Maroknyi titán”-nak nevezett ifjú zeneszerzői csoport tagja.

⁸ Met: A New York-i Metropolitan Opera közkeletű rövid neve.

⁹ proscéniumpáholy: a színpad bal és jobb oldalához legközelebb levő két földszinti páholy.

¹⁰ Vsevolod Meyerhold (1874–1940), nemzetközileg elismert színházi teoretikus, rendező és színész. Sosztakovics barátja és támogatója. A sztálini „nagy tisztogatás” idején őt is kivégezték.